

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

52P B

Coll. No. 54A

Title Īśāvāsyaopaniṣat with
Bhāṣya.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 849 Subject : Vedic lit.

Title : Īśāvāsyapaniṣat with Bhāṣya.

Author : Śaṅkarācārya. Scribe :

Date of the work : - Date of the Ms. : -

Place of the work : Place of the Ms. : -

Size : 13.5" by 7.3" Extent : 12 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : →

श्रीगणेशायनमः येनात्मनापरेणेशाव्यासीविश्वमशेषतः सोहं देहदयोः साक्षावर्जितो देहवद्भूतोः ई
शावास्यमित्यादिमंत्रानुयाचिरर्था नैगवान्भाष्यकारस्तेषां कर्मशेषत्वशंकीतीवध्युदस्यति तथा हि
कर्मजडाः केचन मन्यन्ते ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मशेषाः मंत्रत्वाऽविशेषादीषत्वादिमंत्र
वदेतः पृथक्प्रयोजनाद्यनावादचार्येयादुक्तितान्प्रत्याह ईशावास्यमित्यादय इति कर्मस्त्वविनियुक्ता
इति ईषेत्वेति शारवी छिन्नतीत्यादिवद्विनियोजकप्रमाणादर्शनात्प्रकरणान्तरत्वाच्चेत्यर्थः श्रोत
विनियोगानां विषयबहिर्देवसदनं दामीत्यस्य बहिर्लंबनप्रकाशनसामर्थ्याद्बहिर्लंबने यथा विनि

श्रीगुरुभ्योनमः ईशावास्यमित्यादयो मंत्राः कर्मस्त्वऽविनियुक्ताः तेषामकर्मशेषस्यात्मने
यथात्म्यप्रकाशकत्वात् याथात्म्यं च आत्मनः शुद्धत्वाऽपापविद्धलैकत्वनित्यत्वाऽस्नाविरत्वा
ऽशरीरत्वसर्वगतत्वादिवक्ष्यमाणैतच्च कर्माणां विरुद्धाते इति युक्त एवैषां कर्मस्त्वविनियोगः

योगः तथा कर्मांगत्वप्रकाशनसामर्थ्यात् कर्मस्त्वेषां विनियोग इत्यपि नाशं कनीयमित्याह तेषामि
ति शुद्धादिविशेषणस्यात्मनः कर्मशेषत्वे प्रमाणात् याथात्म्यं न केवलं कर्मानुपयोगिकिंबु क
र्माणां विरुध्यते इत्याह यथात्म्यं चेति शुद्धो हे स्वभावतो न तु केनापि पापानां विद्धः सर्वत्रैकोऽशरीरश्चाका
शोपम इति जानन्न केपक्षेणापि कर्मवीक्षते किंत्वापातप्रतिरूपेतादृशी निरुणध्वेव कर्मप्रवृत्तिमित्यर्थः
मर्म

किंचयः कर्मशेषः सत्त्वाद्योदष्टः यथापुरोडाशादिः विकार्यः सोमादिः आप्यो मंत्रादिः संस्कार्यो ब्रीह्यादिस्त
 दुत्पाद्यादिरूपत्वव्यापकं व्यावर्तमानमात्मयाथात्म्यस्य कर्मशेषत्वमपि व्यावर्तयति तथात्मयथा
 त्म्यकर्तृनोक्तचनभवतियेन ममेदं समोहितसाधनं ततो मया कर्तव्यमित्यधिकाराच्चयः पुरः सरैक
 त्रैचयः स्यादित्याह नचैवमिति ननूपनिषदां जपोपयोगित्वादन्यस्य च प्रमाणस्यादर्शनान्नान्ये
 वैतादृशमात्मयाथात्म्यं तत्राह सर्वासामिति यत्परः शब्दः सशब्दार्थः इतिमीमांसकप्रसिद्धेः सर्वासामुपनिषदां त्रै
 कात्म्यतात्पर्यदर्शनं जपोपयोगित्वमुपनिषदां शर्कवर्तुं तथा हि ईशा वास्यमित्युपक्रम्य सपर्यगाद्भुक्तमि
 त्युपसंहारादनेजदेकं तदेतरस्य सर्वस्येत्याज्यासदर्शनान्नैवैवाश्रयुवन्नित्यपूर्वतासंकिर्तनात्कोमोहः कः

नचैवं लक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं संस्कार्यं वा कर्तृनोक्तं वा येन कर्म
 शेषता स्यात् सर्वास्तामुपनिषदा मात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैव उपक्षयात् ३०

श्लोक एकत्वमनुपश्यत इति फलवता संकीर्तनात् कुर्वन्नेवेति जिज्ञीषोर्नेदर्शिनः कर्मकरणानुवादेनासुर्याना
 मइति निर्दयैकात्म्यदर्शनस्य स्तुतत्वात् तस्मिन् जपोमातरिष्वा दधातीति युक्त्यभिधानाच्चास्यास्तावदुपनिषद
 ऐकात्म्यतात्पर्यं दृश्यते एवमन्यासामुपनिषदा मुपक्रमोपसंहारैकरुणाभ्यासापूर्वताफलवतार्थवादयु
 त्युपपादनानिषद्तात्पर्यलिंगानि विकल्पेन समुच्येन वास्मानिस्तत्वावलोकने दर्शितानीति नेह प्रत्यन्य
 ते किंच प्रत्ययसंवादेऽपि वलवत्वे कारणं प्रसिद्धं विद्यते चोपनिषदर्थगीतादिसेवादस्तस्मादुपनिषत्तदसमन्व
 येनावगम्यमानमैकात्म्यं न प्रमाणं तरानुपलंजविरोधेनापलपनीयं यथेन्द्रियांतरेणानुपलन्यमानमपि
 रूपं चक्षुषोपलन्यमात्मेनापन्नं यते तथैकात्म्यमपि नापन्नं बार्हमित्याह

षय

गीतानामितिसमं सर्वेषु नृतेषु इत्यादि गीतानामेक एव हि नृतात्मोत्पादि मोक्षशास्त्राणां चैकात्म्यपरत्वा
दित्यर्थः यद्येतादृशमात्मतत्वं तर्हि निरविकारित्वात् कर्मकाण्डमुच्छेद्येतेत्यपि नाशं कनीयमि
त्याह तस्मादिति शेषनिषदात्मयाथात्म्यं विद्वानवतदुष्यत एव कर्मकीडाप्राण्येयथानर्हि
स्यात्सर्वानृतानि दूतिनिषेधशास्त्रार्थनिश्चयवतदुष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यं यथानु
तीव्रक्रोधाक्रान्तरत्वात् प्रत्येव श्येनादिविधिप्रमाणं न यामिथ्यात्मदृष्टिनिं प्रत्येककर्मविधिप्रमा
णमित्यर्थः अत्र जैमुनिप्रभृतीनां संमतिमाह योहीत्यादिना अर्थित्वादि

गीतानां मोक्षधर्माणाञ्चैवं परत्वात् तस्मादात्मनो नेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिचाशुद्धत्वा
पविद्धत्वादिचोपादाय लोकाबुद्धिसिद्धकर्मणि विहितानियोहि कर्मफलार्थी दृष्टेन।
ब्रह्मवर्चसादिना दृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं नकारणकुंज्वत्वाद्यनधिकारप्रयोजक
धर्मावानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मस्त्विति अधिकारविदो वदन्ति ॥

युक्तस्य कर्मण्यधिकारः यद्येध्याये प्रतिष्ठापितस्तच्चार्थित्वादिमिथ्याज्ञाननिदानं न हिनो वन्ति।
प्रियस्वस्वेत एव दुःखासंसर्गिणः परमानन्दस्वभावस्य सुखं मे स्यादुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वं शरी
रेंद्रियसामर्थ्येन च समर्थो हि मित्यभिमानित्वं मिथ्याज्ञानं विना संभवतीत्यर्थः यस्मादात्मयाथात्म्य
प्रकाशकामंत्राः न कर्मविधिरोषभूतान च मानां तरविरुद्धार्थास्तस्मात्प्रयोजनादिमत्वमुपितेषां सि
द्धमित्याह

तस्मादेतेदृतिव्याख्येयत्वं मुक्ता प्रतिपदं व्याख्याति ईशेति ईशरोऽन्वयः अस्य धातोः क्विपिलु प्रेरुदते
रूपं ईदृतस्य तृतीयैकवचनमीशेति ननु कर्तरि क्विपू विधानात्परमात्मनश्चाविक्रियत्वात्कथं क्विबंतशब्दवा
च्ये तितत्राह ईशितेति मायोपाधेरीशेन कर्तृत्वसंजनवान् क्विबंतशब्दवाच्यत्वात् न विरुध्यते निरुपाधिकस्य च
लक्ष्यत्वं न विष्यतीत्यर्थः ईशेत्रीशितव्यनावेन जेदस्तर्हि प्राप्नुइत्यर्थे क्वाह सर्वजंतूनामात्मा सन्नि ति यथा
उदर्शादिषु प्रतिबिंबानामात्मा सन्नि बिंबनूतो देवदत्त ईशिता नव तितथा कल्पित जेदेने शित्रीशितव्यस्य
संजनवान् वास्तव जेदानुमाने संभवतीत्यर्थः वस आच्छादने एतस्य रूपं वास्यंतत्वतः ईश्वरात्मकमेव सर्वं ज्ञात्वा
तस्मादेते मंत्राः शतमनो याथात्म्यप्रकाशनेनात्मविषयस्वात्ता विक्रमज्ञानं निवर्तयंतः शोकमोहा
दिसंसारविधितिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयंतीत्येवमुक्ताधिकार्यनिधेयसंबंधप्र
योजनान्मंत्रान् संक्षेपो व्याख्यास्यामः ईशा ईशे इतो ईतेन ईशा ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्व

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या भूतं जगत्

स्य सहि सर्व ईशे सर्व जन्तूनामात्मा सन्तेन स्वेनात्मनेशा वास्यमाच्छादनीयं किमिदं सर्वं यत्किञ्च य
त्किञ्चि जगत्या एथिया जगत्तत्सर्वं स्वेनात्मना प्राप्यो गात्मतया अहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरू
पेणावृतमिदं सर्वमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना

यदनाश्वररूपेण गृहीतं तत्सर्वमीश्वर आत्मैवे
तिज्ञानेनाऽच्छादनीयं सर्वं तत्क ईश्वरोऽस्मीति ज्ञातव्यमेव तत्कोपदेशः छांदोग्ये तत्त्वमसीति वदित्यर्थः ब्रह्मेव सर्व
मात्मैव सत्प्रकाशः विशेषतः हेयोपादेयता बोधेन सत्त्वं प्रवदीर्य ते उक्तं च न बोधोस्ति न मोक्षोस्ति न विकल्पो
स्ति तत्त्वतः नित्यप्रकाशरावास्ति विश्वाकारो महेश्वर इति यस्योपदेशकज्ञानमात्रेणानुदष्टिर्न निरुक्तिर्यते तस्य
विचारदिप्रयत्नेन तत्त्वप्रकाशे सत्यं न तददृष्टिस्ति रस्त्रियते इत्यतिप्रेत्यदृष्टं तमाह

२

त २

लेदि

यथेति चंदनागर्वादेरुदकादिसंबंधात्तेनावादिनाजं चयदोर्गंधमौषाधिकं मिथ्यातद्यथातत्त्वरूप
निर्घर्णानिच्यत्वेन स्वाभाविकगंधेनाच्छाद्यतेतद् द्विचारादेवंवस्तुवत्सद्भावा निमिषाबुद्धिबाधकत्वं संन
तीत्याह तद्वदेवहीतिस्वभावोऽनादिरविद्यातत्कार्यं स्वाभाविकं मिथ्यात्वेन बाधयोग्यत्वप्रदर्शनार्थं विशेष
णं एवंविचारदिप्रयत्नवतो न तदुचितिरस्कारसंज्ञावनामुक्तायुक्तानि न हि सर्वमिदं ब्रह्मैवेत्येव

यथान्दनागर्वादेरुदकादिसंबंधात्तेनावादिनाजं चयदोर्गंधमौषाधिकं मिथ्यातद्यथातत्त्वरूपनिर्घर्णानिच्यत्वेन स्वाभाविकगंधेनाच्छाद्य
तेस्वेनपारमार्थिकगंधेनतद्वदेवह्यात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्व नोक्तत्वादित्ये
क्षणं जगद्वैतरूपं जगत्पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं
विकारजातं परमार्थसत्त्वात्तन्नादत्तत्वात्तत्त्वात् एवमीश्वरात्मनादत्तत्वात्
युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु

तिनावनायामधिकृतस्य युक्ति कुशलस्य च विचारेधिकृतस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकार इह मंत्रे
विवक्षितस्तेन त्यक्तं नेतित्याग परामर्शात्तत्पुत्र एव हिततद्वैयं सक्तुः प्रसक्तुपरंपदमित्यन्यत्रायुक्तत्वा
त्पुत्राद्येषणायाश्चित्तविशेषहेतुत्वेन प्रसिद्धत्वाच्चैत्यनिप्रत्याह एवमीश्वरात्मनादत्तत्वात्तत्त्वात्

३

तेन त्यक्तेनेति त्यागेनात्मारक्षितः स्यान्निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानानुक्कलत्वात्त्यागस्येत्यर्थः संन्यासिनः
शरीरसंधारणोपयुक्तकौपीनाच्छादननिष्ठाशनादिव्यतिरिक्तोपिकथंचिद्व्यपरिग्रहेणाश्वेत्याजोति
तन्निरोधोपत्तः कर्तव्यस्तस्य प्रधानविरोधित्वादितित्याजिप्रेत्यनियमविधिमाह एवंत्यक्तैषणइ
तिस्विदिति निपातस्य सामान्यार्थत्वेपिकस्यस्विदितिचितकार्थत्वमन्यत्रप्रसिद्धतदिह नरा ह्यनगंत्ये
इत्यनर्थक इत्युक्तैव्यवहारदृष्ट्याप्यात्मन एवेदं सर्वशेषं नूतं तजडस्यचित्तरतेत्रात्वादतोप्राप्तेविषयेना

तेन त्यक्तेन त्यागेनैतत्तत्तदित्यक्तो मृतः पुत्रोवा न त्योवात्मसंबंधितयाऽत्तावादात्मानं पा
लयत्यतस्तस्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः नृजीया पालयथाः एवंत्यक्तैषणस्त्वमागृधः गृधि
मीकांक्षीमाकाशीधूर्नविषयीकस्यस्विद्धनं कस्यचित्त्वस्य परस्य चाधनेमाकांक्षारित्य
र्थः स्विदित्यनर्थको निपातोऽथवामागृधः कस्यस्विद्धनमित्याक्षेपार्थः न कस्यचिद्ध

तेन त्यक्तेन नृजीया मागृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

नमस्तियत्र गृध्येतात्मेवेदं सर्वमितीश्वर नावनया सर्वं त्यक्तं मत आत्मन एवेदं सर्वमात्मे
वच सर्वमतो मिथ्या विषयी गृधिं माकाशीरित्यर्थः एवमात्मविदापुत्राद्येषणात्रयसं
न्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतया आत्मारक्षितव्य इत्येव वेदार्थः अथेतरस्यानात्मज्ञतया
त्मग्रहणा शक्तस्येदमुपदिशति मंत्रः कुर्वन्नेवेति

कांक्षा कर्तव्यापरमार्थतत्त्वात्मेव सर्वमित्याकांक्षीविषय एव नास्तीत्यर्थः आद्यमंत्रस्य पूर्वार्धे नत
त्वोपदेशः कृतः तृतीयपादेनापरिपक्वज्ञानस्य संन्यासविधिरुक्तश्चतुर्थपादेन संन्यासिनो नि
यमविधिरुक्त इति प्रतिपदव्याख्याय संक्षिप्यार्थमनुवदत्युत्तरसंबंधानिधित्सयैवमात्मविदे
त्यादिना पूर्वमंत्रेण ज्ञाने विहितेयस्य तस्यैवोत्तरमंत्रेण कर्मविहिते ततः समुच्चयानुष्ठाने तात्पर्यं

४
 धर्ममंत्रद्वयस्यैकदेशशंका मुद्रावधतिकथं पुनरिति शुद्धं ज्ञानकर्मणा नैकाधिकारे विरुद्धत्वाद्भु
 गमनत्रिदेदिधर्मावदस्येवनत्रापि क्रमेणैककर्तृत्वमिति चेत्तत्र न विशिष्टरूपं द्वादिनाधिकारत्वाच्च ते
 शोक्तं ज्ञानकर्मणा वेदविहितत्वेन शुद्धिमाग्यादिरोधोऽसिद्धइतितदसत्तदुगमनत्रिदेदिधर्मायोर
 प्यविरोधप्रसंगात्तदुजयं नैकस्य विहितमिति चेत्तुल्यमेतत्प्रतिषेधात्तत्र न समुच्चयइति चेदिहा
 कुर्वन्नेव निर्वर्तयन्नेव कर्माण्याग्निहोत्रादीनि जिजीविषेज्जावितुमिच्छेत्तत्तत्समाः
 शतसंख्याकान्संवत्सरानूतावधि पुरुषस्य परमा पुनिरूपितं यथा प्रात्यानुधादेन य
 जिजीविषेऽनुतं यस्य तस्यैवो नरमंत्रेण कर्मविहितं तत्तद्वर्षाणित्कुर्वन्नेव कर्मा
 णि इत्येतद्विधीयते एवमेव प्रकारेण पि जिजीविषति नरे नरमात्रा जिमानि निइतर

कुर्वन्नेवैव कर्माणि जिजीविषेच्छुत ५ समाः एव तयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे २

स्मात् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुरे तोवर्तमान प्रकारादन्यथा प्रकारांतरं नास्तियेन
 प्रकारेण श्रुतं कर्म न लिप्यते कर्मण न लिप्यत इत्यर्थः अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्य
 ग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् कथं पुनरिदमवगम्यते पूर्वमंत्रेण ससंन्यास
 ज्ञाननिष्ठोक्तं द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति उच्यते

विन कर्मणा न प्रजयानानुध्यायद्वहं शृं दानित्यात्मादिप्रतिषेधास्तुल्यः केवल कर्मविषयो निषे
 धइति न च वाच्यं केवलपदव्यवच्छेद्याऽभावात्समुच्चयविधेरस्याप्यनिश्चितत्वात्तस्मान्न
 समुच्चये तात्पर्यमंत्रद्वयस्येत्याह

ज्ञानकर्मणोर्विरोधं इति कर्त्तृत्वाद्यध्यासाश्रयं कर्मश्च कर्त्तृत्वादिज्ञानेनोपमृद्यत इति संबंधग्रं
थेयथोक्तं सहानवस्थानलक्षणं विरोधं किं न स्मरसिये नैकाधिकारत्वं तयोः कल्पयसीत्यर्थः मंत्र
लिङ्गादपितयोभिन्नाधिकारत्वं प्रतीयत इत्याह इहास्युक्तमिति जि जीविषोः रागिणः कर्मविहि
तं सर्वमीश्वर एवेति ज्ञानवतः त्यागो विहितः किंच धनसंपन्नस्यैव कर्मण्यधिकारः प्रथममे
त्रार्थाधिकारिणाश्च धनाकांक्षानिवेधेन कर्माधिकारनिवेधः प्रतीयत इत्यर्थः जि जीविष्य

ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकं व्यंथ्यथोक्तं न स्मरसि किं इहास्युक्तं यो हि जि जीविषेत्स
कर्मजुर्वन्तीशावास्पमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्य सिद्धिर्न मिति च न जी॥
विते मरणे वा गृध्री रुवीत अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरियादिति संन्यासशासना
त् उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति ॥ श्री ॥

हि कर्माधिकारिणा एव न ज्ञानाधिकारिणा इत्यत्र प्रमाणमाह न जीवित इति अरण्ये स्त्री जना
संकीर्णमाश्रममियां रुद्धे इति पदं शास्त्रस्थितिः ततो अरण्यवासोपलक्षिता संन्यासान्न पुनरि
यात्कर्मश्च मान प्रत्यावृत्तिं कुर्यादिति जि जीविषादिरहितस्य संन्यासविधानादित्यर्थः इत
श्च नैक फलकामस्य ज्ञानकर्मणोरधिकारः प्रतिपन्नव्य इत्याह उभयोरितिकौ मोहः कः
शोक एकत्वमनुपपत्त इति सनिदानाः नर्थप्रहारेण ज्ञानफलं वक्ष्यति संसारमंडलांतर्गतमेव च दे
शांतर प्राप्ताय तं हिरण्यगर्भपदं प्राप्ता दिलक्षणे फलं वक्ष्यति अग्रे नय सुपथे तं तेनेत्यर्थः नाराय
॥ एतेन निषेधस्त्वमपि भिन्नाधिकारत्वे प्रमाणं ति ॥

इमोद्वावेवेतिपुरस्तात्सृष्टिकाले-अनुनिष्क्रांततरोभूतसृष्टिमनुप्रवृत्तौनिन्नाधिकारैत्वेप्रमाणप्रदं
योःसंन्याससत्वातिरिक्तःश्रेष्ठो नवतिपरमपुरुषार्थाव्यवधानादित्यर्थःआसयाक्यमपिसंवादकमा
हृद्वाविमाविति-आद्यमन्त्रार्थप्रपंचयितुं प्रथममविनिर्दिष्टक्रियतइत्याह-अथेतितेलोकइतितच्छुद्धा
र्थयथाश्रुतमितिपेनयादर्शप्रतिष्ठंविहितेवादेवतादिज्ञानमनुष्ठितं सतदनुसूयामवयानि प्रा
प्ति

इमोद्वावेवपंथानावनुनिष्क्रांततरोनवतःक्रियापथश्चैवपुरस्तात्संन्यासश्चत
दोःसंन्याससत्वातिरिक्तःतिन्याससत्वात्परैचयदितित्त्वेतिरीयकेद्वाविमावथपं
थानौयत्रवेदाःप्रतिष्ठिताप्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिश्चविनाशितइत्यादिपुत्रा
यविचार्यनिश्चितमुक्तं व्यासेनवेदाचार्येणनगवताविनीगंत्वनर्योदर्शयिष्या

असुर्यानामतेलोका-अंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्यापिगच्छन्तियेकेचात्माहनोज्जनाः३

मः२-अथेदानीमविद्वन्निर्दार्थोयमंत्र-आरभ्यते-असुर्याःपरमात्मभावमद्वयमपेक्ष्यदेवादयो
प्यसुरास्तेषांचस्तनता-असुर्यानामनामशब्दोनर्थकोनिपातःतेलोकाःकर्मफलानिलो
क्यंतेदर्श्यंतेचुभ्यंतइतिजन्मानि-अंधेन-अदर्शनात्मकेनाज्ञानेनतमसावृता-आच्छादिताता
न्यावरांता-प्रेत्यात्यक्तेमंदेहमनिगच्छंतियथाकर्मयथाश्रुतमेकेचात्माहनः-आत्मानंश्च
तीत्यात्महनःकेतेयःविद्वांसःकथंते-आत्मानंनित्यीहिंसंति प्रोतीत्यर्थः-आत्माहंतत्वस्योदरनेदिनि
प्रसिद्धेःकथमविद्वांस-आत्माहनइत्याहकथंतेइतिउदरनेदिनोद्यध्यात्माधिकारेप्रसंगात्तावादशुद्धत्वाध्यासेनति
रस्करणमेवात्महंतत्वमित्याह

विष
अविद्यादोषेणेति मथाकस्य चिच्छुद्धस्य मिथ्यानिशापोऽशस्त्रवध उच्यते तद्वदात्मनिर्घपित्वाध्यासो हिंसे
वेत्यर्थः अजरमरत्वं दिक्षु लोह मिति संवेदनमनिधानं च यत्कार्यं तदपि ह तस्येव न दृश्यत इति
हननमुपचर्यत इत्याह विद्यमानस्येति अस्यात्मघातकस्य प्रायश्चित्तविधानादर्शनात् संसराण
मेव फलमित्याह तेन हीति उतर मंत्रमेव तारयति यस्यात्मन इत्यादिना अचिन्त्रियमेकं चेद

अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात् विद्यमानस्यात्मनो यत्कार्यं फलमजु
रामरत्वादि संवेदनादि लक्षणं तद्वदस्येव ति शोभते न वतीति प्राकृता अविद्या सो जना आ
त्महन उच्यते तेन ह्यात्महन न दोषेण संसरति तेन स्यात्मनो हननाद विद्वंसिः संसरति तद्वि
पर्ययेण विद्वंसो जना मुच्यते नात्महनः ३ तत्कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते अनेन त एव कं

अनेन जदेकं मनसो जवीयो नैतदेवा श्चापुवन्पूर्वमर्शत

पनं चलनं स्वावस्था प्रच्युतिस्तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः तच्चैकं सर्वभूतेषु मनसः संकाया
दि लक्षणा जवीयो जवयतरमूकथं विरुद्धमुच्यते ध्रुवे निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च नै
ष दोषः निरूपाधुपाधिमत्वं पपतेः तत्र निरूपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते अनेन जदेकमिति च म
नसोतः करणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्यापाधेरनुवर्तनात्

त्मत्वं कथं तर्हि केचन स्वर्गगामिनः केचन नरकगामिन इति संसारिक व्यवस्था स्यात् इति चेन्न मनोपाधि
निबंधेनेत्यनिष्टेत्याह मनस इत्यादिना उपाधेरनुवर्तनात् विक्रियादिव्यवशायत्वमिति शेषः ननु मनसो
देहांतस्थत्वाद्बहिर्गमना योग्यत्वात् कथं वेगवत्त्वमित्याशंक्याह हा २

देहस्थस्येति जवीयस्त्वादश्चादिवत्तर्हि चक्षुरादियाह्य त्वं प्राप्नुमि त्याशंक्याह नैनं देवा इति चक्षुरादि
 प्रवृत्तेर्मनो व्यापार पूर्वकत्वात्तद विषयत्वेन चक्षुरादिविषयत्वमप्यात्मनो न संभवतीत्यर्थः मनसो वा क
 थं न विषये आत्मेति अत आह यस्मादिति यथा मनः स्थं परिमाणं मनसो न विषयोऽत्यंताऽव्यवधा
 नात्तथा आत्माप्यंत्यंताव्यवधा न्मनसो न विषयस्तद्वापकत्वमित्यर्थः ॥ उक्तात्संभावना योपपद्यते

देहस्थस्य मनसो ब्रह्म लोका^{ना} देहस्थं मनं संकल्पेन स एव मात्राद्भवत्यतो मनसो ज्ञविष्टत्वेनो
 कप्रसिद्धतस्मिन्मनसि ब्रह्म लोकादीनद्रुतंगुणप्रतिप्रथमं प्राप्नुइवात्मचेतन्यावनासौग
 ह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्याह नैनं देवाः द्योतनां देवाश्चक्षुरादीन्द्रियाण्येतत्प्रकृतमात्मत
 त्वं नाप्नुवन्नप्राप्नुवतीत्येव मनो जवीयो मनो व्यापूर्य्यवर्हितत्वाद्वा नासमात्रमप्यात्मनो
 नैनं देवा नीविषयी नवति यस्माज्जवनान्मनसोपि पूर्वमर्शत पूर्वमेव मतं योमवक्ष्या
 तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठन्

पित्वात्सर्वव्यापितदा

पित्वात्सर्वव्यापितदात्मतत्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेनैरुपाधिकेन स्वरूपेणा विक्रिय
 मेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवती वा विवेकिना मूढानामनेकमिव
 च प्रति देहं प्रत्यवभासत इत्यत आह तद्भावतोऽतुंगुणतोऽन्यानात्मविलक्षणान्म
 नोवागीन्द्रियप्रभृतीनत्येत्तीत्यगच्छुइवाथं स्वयमेव दृश्येति तिष्ठति स्वयमविक्रिय
 मेव सदित्यर्थः

तिमाह तस्मिन्नात्मतत्वे सतीति श्रौतानिकर्माणि सोमाऽज्यपयः प्रभृतिभिरद्भिः संपाद्यंत इ

तिसंबंधाक्षणि कोऽपराब्दः कर्मणः प्राणिचेष्टायाश्च निमित्तत्वप्रसिद्धेः कारणवाचकः शब्दः कार्यलक्षणया प्रयुक्त इत्यर्थः ईश्वरस्यापि हिरण्यगर्भस्य नियत प्रवृत्त्यन्यथानुपपा

तस्मिन्नात्मतत्वे स नित्यचैतन्यस्वभावे मातरि श्वा मातर्युतरिक्षे श्वयति गच्छतीति वायुः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मको यदाश्रयाणि कार्यकरणजातानि यस्मिन्ने

तस्मिन्नपो मातरि श्वा दधाति ॥ ४ ॥

तानि प्रोक्तानि च यत्सूत्रसंज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितुं समातरि श्वाऽयः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्न्यादिसादीनां च ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः धारयतीति वाभीषास्माद्धातः पवते इत्यादि श्रुतिभ्यः सर्वादि कार्यकारणानि क्रियानित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वस्य दभूते सत्येव संभवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्री

त्या अधिष्ठाता परमेश्वरः संभाव्यत इत्युक्तमिदानीं मातस्मिन् अदृशामुपलक्षणार्थमादाय तात्पर्यमाह सर्वादीति ४

७
 जामिताः लस्य व्यापित्वा द्वाह नोस्ति निरंति शयसूक्ष्मत्वादंतश्चेदस्ति तर्हि निरंतरमेकरसेनस्यान्मानाभावादि
 साशंक्याह **यज्ञान** धन एवेति **॥** उक्तात्मज्ञानस्य फलं विधिनिषेधातीतजीवन्मुक्तस्वरूपावस्थानमित्या
 नमंत्राणां जामितास्ति पूर्वमंत्रोक्तमप्यर्थं पुनराह तदात्मतत्वं यत्प्रकृतं राजति चलति तदेव च नैज
 तिन चलति स्वतो नैव चलति अचलमेव सच्चलेतीवेत्यर्थः किं च तददूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदु
 षामप्राप्यत्वात्तदूर इव तदंतिके समीपेऽत्यंतमेव विदुषामात्मत्वान्न केवलं दूरे अंतिके च तदं
 तरस्य अंतरे अस्य सर्वस्य आत्माय आत्मा स चोत्तर इति श्रुतेः अस्य सर्वस्य **॥** तौ नाम रूप क्रिया
 त्मकस्य तदु अपि सर्वस्यास्य बाह्यतः व्यापित्वादाकाशवन्निरतिशयसूक्ष्मत्वादतः **॥ यज्ञान धन ए**

जग

तदेजतित नैजतितदूरे तदंतिके **॥** तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः **॥** यस्तु स
 र्वाणि भूतान्यात्मन्येवा नुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विद्विक्त्रिति **॥ ६ ॥ श्री**

वेति च शासनो निरंतरं च **॥** यस्तु परिव्राट् सुमुक्षुः सर्वाणि भूतान्यव्यक्तादीनि स्थावरांतानि आ
 त्मन्येवानुपश्यति आत्मवतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु चतेषु वचात्मानं तेषामपि भूता
 नां स्वमात्मानमात्मत्वेन यथा अस्य कार्यकारणसंघातस्य आत्माहः सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चे
 तयिता केवलो निर्गुणः नैवैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरांतानामहमेवास्मि तिसर्वभूतेषु चा
 त्मानं **॥** नु निर्विशेषं पश्यति स ततस्तस्मादेव दर्शनान्न विजुगुप्सते विजुगुप्सा घृणानकरोती **॥ श्री ३**
 ति प्राप्तस्यैवानुवादोयं सर्वादि घृणात्मनोऽन्यदुष्टं पश्यतो भवत्यात्मानमेवात्यंतविशुद्धं निरंत
 रं पश्यतो न घृणानिमित्तमर्थोत्तरमस्तीति प्राप्तमेव ततो न विजुगुप्सत इति **॥** ह्यस्त्विति **६**

निरतिशयानंदं स्वरूपमत एव दुःखासंस्पृष्टमात्मानमजानतः शोको भवति दाह तोहं न मे पुत्रोऽस्ति न मे धेनु मिति ततः
पुत्रादीन् कामयते तदर्थं देवताराधनादिचिकीर्षति न त्वात्मैकत्वे पश्यतः ततो न्वयव्यतिरेकाभ्यां शोकादिरविद्याकार्यत्वावधार
मं इममेवार्थमन्यो पित्रे आह्वयस्मिन् सर्वाणि भूतानि यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थं त्मद
र्शनादात्मैवाभूदात्मैव संवृतः परमार्थवस्तुविजानतस्तत्र तस्मिन् काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः शोकश्च का मोहश्च
मबीजमजानतो भवति न त्वात्मैकत्वे विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोरक्षे
पेणा संभवप्रदर्शनात् सकारणस्य संसारस्यात्यंतमेवोच्छ्रयः प्रदर्शितो भवति यो यमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा सत्त्वेन
रूपेण किं लक्षण इत्याह्वयं मंत्रः सपर्यगास्य यथोक्त आत्मा पर्यगात्परि समंताद्गातवानाकाशवद् व्यापीत्यर्थः शुक्रं शु
द्धं ज्योतिषादि सिमानित्यर्थः अकायमशरीरं लिङ्गशरीरं विवर्जित इत्यर्थः अब्रणमक्षतमस्त्राविरं स्त्रावाः स्तुपक्षर
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः सपर्यगाच्छु
क्रमकायमब्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽथा न्यदधाच्छा
णेस्त्रावयंति शरीरमिति स्वावांशिराः शिरायस्मिन् विद्यंत इत्यस्त्राविरं अब्रणमस्त्राविरं अब्रणम श्वतीभ्यः समाभ्य
स्त्राविरमि साभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धं निर्मलं अपापविद्धं धर्मादिपापावर्जितं शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुलिङ्गत्वेन
परिणेत्यानि सपर्यगादित्युपक्रमकविर्मनीषीत्यादिना पुलिङ्गत्वेनोपसंहारात् कविः कान्तदर्शी सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति
इष्ट इत्यादिश्रुतेः मनीषी मनस ईशिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः परिभूः सर्वेषां उपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वयंभूः स्वयमेव
भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः स नित्य ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद्यथा
तथाभावो याथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कर्तव्यपदार्थान् व्यदधादितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः शा
श्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः
एतन्मुलाविद्यानिवृत्तैव शोकादिह संतिकी निवृत्तिर्विद्याफलत्वेन विवक्षितानयमात्रस्य सुषुप्तेऽपि भावादित्याह शोकश्च मोहश्चेत्यादिना

सु स्वे

प्रकरणविभागेदिदृशीषुर्हतमनुवदति ~~अत्राद्येनेति~~ दुक्तं भास्करेण सर्वाद्युपनिषदैकं ब्रह्मविद्याप्रकरणं नतः प्रकरणभेदकरणं अनु
चितमिति तदसंख्येयं गुणपासनविधानस्यास्युपनिषत्सु दर्शनीनां चतदपि ब्रह्मज्ञानांगमिति वाच्यं यत्कृत्वा फलश्रवणात्तेनापि व्याकृ
ता व्याकृतोपासनसमुच्चयविधानस्य प्रकरणभेदे नैवेष्टत्वा व्याकृता व्याकृतोपासनस्य प्रक्रांतत्वात् तस्माद्यथाकर्मकांटे अग्निहो
त्रादिप्रकरणं भिन्नमेवेष्टते भिन्नाधिकारत्वात् तत्तत्कर्मणस्तथोपनिषत्सु ~~अपि~~ भिन्नाधिकारत्वात् कर्माविरुद्धतद्विरुद्धविद्याप्रकर
णभेदेन विरुध्यते मंत्रार्थे ब्राह्मणसंमतिदर्शयितुमुपक्रमते ~~अत्राद्येनेति~~ आदिना तत्र वाक्येकमज्ञत्वमवगम्यत इत्यंशं व्याह
तमजायादिसंपत्तिं दर्शयति एतच्चाज्ञत्वलिङ्गमन आदिष्वात्मत्वाद्यभिमानस्याज्ञानकार्यत्वाद्यथा च वाक्यकामिन्य लाभेषु ते म
~~अत्राद्येनेति~~ न मंत्रेण सर्वेषां परित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमे वेदार्थः ईशा वास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति अज्ञानां
जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठा संभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्माणि शोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ~~अत्राद्येनेति~~ श्रुति
ष्टयोर्विभागो मंत्रप्रदर्शितयोर्वृद्धद्वारण्यकेपि प्रदर्शितः सोकामयत जायामेस्यादित्यादिना ज्ञस्य कामिनः ।
नि कर्माणि ~~अत्राद्येनेति~~ वास्यामावाजायेत्यादिवचनात् अज्ञत्वं कामित्वं च निश्चितं वगम्य ते तस्या च तत्फलं स प्रा
प्तसर्गस्तेषु आत्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानं जापाद्येषणात्रयसंन्यासेन चात्मविदो कर्माणि निष्ठा प्रा
तिकुलं नात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता किं प्रजया करिष्यामो येषां नो यमात्मा यं लोक इत्यादिना
नोर्थविज्ञं भितां कामिनीमुपभुंजानो ज्ञः प्रसिद्धस्तद्वदयमयीत्यर्थः तेषां कर्मणां फलं संसारापत्तिरेवेत्यपि तत्रैव दर्शित
मित्याह ~~अत्राद्येनेति~~ एकं साधारणमन्त्रेयदिदमद्यते द्वे देवानां हुतं प्रहुते दृशी पूर्णमासी वात्रीणि स्वस्य भोगसाधनानि मनोवा
कृर्षाणां लक्षणानि पश्वर्थमेकं तत्पय इति स पान्नसर्गो दर्शितः श्रुत्या यत्सप्तान्नानि मेधया तपसा जनय पिते ~~अत्राद्येनेति~~ सा
दिना अत्रैकैकोपजमान एव विहितप्रतिपिद्धज्ञानं कर्माणि शानात् सर्वस्य संसारस्य साक्षात्पारं पर्याभां जनकत्वात्पितो
अतेतेषु च सृष्टेष्वात्मेषु तस्य पितुरहमिदं ममेदमित्यात्मत्वाभासेन मन आदिष्वितरेषु च संवेधासेनावस्थानं संसारप्रसिद्ध इत्य
र्थः

एवंमंत्रप्रदर्शितेनिष्ठाद्वयेब्राह्मणसंमतिर्दर्शयित्वाप्रकरणविभागेदर्शयति येनज्ञाननिष्ठाइत्यादिना आत्माश्रमिभ्यस्तुक्तमाश्र
मिभ्यस्तुत्यर्थः साध्यसाधनभेदोयमर्देनयदात्मैकत्वविज्ञानंयस्मिन्सर्वाणिभूतानिआत्मैवाभूदित्यवधारणेनोक्तंपूर्वाद्देननतरार्धे
नचसंसारनिवृत्तिफलमुक्तंतन्नश्रौतेनस्मार्त्तेनकर्मणाकेनचिदमूर्तःसमुच्चिचीषतिअंधंतमइत्यादौतुसमुच्चिचीषया
दुविद्धदादिनिंदादृश्यते ततः किमित्यत आह तत्रचयस्येति कस्यतर्हिज्ञानस्यकर्मसमुच्चयःसंभवतीत्यत आह यदेवंवित्त
मिति यच्चोक्तंभास्करेणेशावास्पंइतिमंत्रे ब्रह्मविद्यायांप्रकांतत्वात्तस्याएवसमुच्चिचीषयानिंदोच्यतइतितदसन्नहिप्रकृत
मित्येतावतासंबध्यते किंतुसंबंधयोग्यंशुब्रह्मात्मैकत्वविद्यायास्तुकर्तृत्वाद्यध्यासोपमर्दकत्वान्नास्तिकर्मसंबंधयोग्यता
किंचयस्मिन्निष्ठापिफलस्यव्यवधानंसंभाव्यतेतस्यैवसहकारिसमुच्चयइत्युच्यतेदर्शदेरिवेहलेकत्वमनुपश्यतः कोमोहःकः

येनज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्योऽसूर्यानामेत्यादिनाऽविद्वन्निंदाद्वारेणात्मनोयाथात्म्यं सपर्यगादित्येतदंतै
र्मंत्रैरुपदिष्टंतेह्यन्नाधिष्ठातानकामिन इतितथाचश्वेताश्वेतराणांमंत्रोपनिषदि-अत्याश्रमिभ्यपरमंप
वित्रं प्रोवाचसम्पृष्टिसंघजुष्टमित्यादिविभज्योक्तंयेतुकर्मनिष्ठाः कर्मकुर्वंत एवजिजीविषवस्ते
भ्यइदमुच्यतेअंधंतमइत्यादिकथं पुनरवगम्यतेनतुसर्वेषांनत्युच्यतेअकामिनः साध्यसाधनभेदो
यमर्देनयस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनु पश्यतइतियदात्मै
कत्वविज्ञानंतन्नकेनचित्कर्मणाज्ञानान्तरेणवाह्यःमूर्तःसमुच्चिचीषतिइतिइह तुसमुच्चिचीषयाऽ
विद्वदादिनिंदाक्रियते तत्रचयस्येनसमुच्चयःसंभवतिन्यायतःशास्त्रतोवातदिहोच्यतेयदेवंवित्तं
देवताविषयज्ञानंकर्मसंबंधेनोपन्यस्तनपरमात्मज्ञानंविद्ययादेवलोकइतिपृथक्फलश्रवणात्
शोकइत्येकत्वदर्शनसमकालमेवमोहादिनिवृत्त्यभिधानात्तनकालान्तरिर्यंफलंततो नसहकारिसमुच्चिचीषाकिंचब्राह्मणविचिद्विषं
तियज्ञेनेत्यादौतृतीयपाशुत्यायज्ञादेरिष्यमाणवेदनेकरणत्वेनसंबंधःप्रतीयतेतत्कथं दुर्बलेनप्रकरणेनसहकारितयासंबंधःप्रकृत
तेप्रधानस्यचविद्यायाःसहकारि संबंधःविधिसयानिंदेत्युक्तमतएवचाग्नीधनाधनपक्षेतिस्मृतिविरोधःअग्नीधनो
पलक्षितसमसमुच्चयश्चपरमाण्विनेच्यतेविरोधेनचापाचक्रेतस्मात्कर्मविस्तृदेवताज्ञानस्यैवावसमुच्चयोविधित्यतेननुदे
वताज्ञानस्यकर्मफलातिरिक्तफलाभावान्नसमुच्चयःसंभवतीत्यारंभाह विद्येतिः

ननु समुच्चिन्नीयानि दितिकिमिति व्याख्यायते अभ्यन विधेर्मोक्षादवाक्यपर्यवसानात् पपत्तेर्देवलोकादिप्राप्तेः फलाभासत्वात् ॥
 हाणाश्च निदिदा किं नेष्यते तत्राह तयोर्ज्ञानिकर्मणोरिति न फलशब्दो मोक्षो रूढो मोक्ष मनिष्ठतामपि समीहिते फलव्यवहारद
 न तयोर्ज्ञानिकर्मणोरिदं कैकानुष्ठाननिंदासमुच्चिन्नीयानि निंदापरैर्वैकैकस्पृष्टकृत् फलश्रवणात् विद्यया तदारोहंति
 विद्यया देवलोकः न तत्र दक्षिणां यंतिकर्मणा पितृलोक इति न हि शास्त्रविहितं किंचिदकर्तव्यतामियात् ॥ अंधं अद
 र्शनात्मकं तमः प्रविशंतिये के अविद्यां विद्याया अन्यं अविद्यां कर्मस्यार्थः तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणा मेव के वा
 लामुपासते तत्पराः संतो नु तिष्ठंति इत्यभिप्रायः ततस्तस्मादंधात्मका तमसो भूय इव बहुतरमिव ते तमः प्रविशं
 तिके कर्महित्वा येन पेनु विद्यायामेव देवताज्ञाने रता अभिरताः तत्रावांतरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयका
 रणमाहान्यथा फलवदफलवतोः सन्निहितयोरंगंगितैव स्यादित्यर्थः ॥ अन्यदेवेत्यादि अन्यसृष्टये व विद्यया त्रित्य
 ते फलमित्याहुः वदंति अन्यदाहुः रविद्यया कर्मणा क्रियते तथा चोक्तं कर्मणा पितृलोके विद्यया देवलोक इति श्रु
 तैः इत्येवं श्रुश्रुमः श्रुतवंतो वयं धीराणां धीमतां वचनं ये आचार्या नो अस्मभ्यं तत्कर्म च ज्ञानं च विवचक्षिरे व्याख्यातव
 ॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया ॥ ७ ॥ रताः ॥ अन्यदेवाहुर्विद्यया अ
 न्यदाहु रविद्यायाः इति श्रुश्रुमधीराणां येन स्ते द्विचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदो भयं सह
 अविद्ययामत्युन्तीती विद्ययामतमश्नुते ॥ ११ ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ संभूता रताः ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ संभूता रताः
 तस्तेषामयमागमः पारं पर्यागत इत्यर्थः ॥ यत एवमतं विद्यां चाविद्यां च देवताज्ञानं कर्मचेत्यर्थः यस्तदेतदुभयं सहैकेन
 यं पुरुषेण नुष्ठेत् तस्यैवं समुच्चयकारिण एव एकपुरुषार्थसंबन्धः क्रमेण स्यादित्युच्यते अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रा
 दिनामृत्युं स्वाभाविकं कर्मज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयं तीर्त्वा निःकम्पविद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्रा
 पोति ॥ इमं तमुच्यते यदेवतात्मगमनम् ॥ १२ ॥ अधुना व्याकृता व्याकृतोपासनयोः समुच्चिन्नीयानि प्रत्येकं निंदिष्यते
 अंधंतमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिं संभवने संभूतिः सायस्यकार्यस्य सा संभूतिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिकारणमविद्यां
 अविद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदो भयं सह अविद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदो भयं सह अविद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदो भयं सह
 स्वरूपमेवांधंतमो दर्शनात्मकं प्रविशंतिततः तस्मादपि भूयः बहुतरमिव तमः प्रविशंतिये उ संभूतां कार्यविश्लिष्टिदिरण्यग
 र्शनात्मयो देवलोकदिमुपादिस्ते तस्य तदपि फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥

किं च तत्र माया परमेश्वरलोपाधि मीयांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतु महेश्वरमित्यादि श्रुत्यंतरप्रसिद्धाऽत्राऽसंभूति शब्दे
 नोचते न ब्रह्मतस्य निर्विकारस्य साक्षात्प्रकृतित्वाऽनुपपत्तेर्भास्कराभिमतस्तूपरिणामवादस्तत्वालोके निरस्त एवा
 स्माभिः सांसारिकदुःखानुभवाभावेन च सुषुप्तिवत् प्रकृतिलयस्य पुरुषेणार्थ्यमानताप्युपपद्यते फलं च कर्म
 अधुनोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह अन्यदेवदृश्यगेवाहुः फलं संभवा संभूतेः
 कार्यव्रतोपासना दणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः तथा चान्यदाहुरसंभवादभूतेरव्याकृ
 तोपासना बहुक्तमध्वंतमः प्रविशंतीति प्रकृतिलय इत्यपि च पौराणिकैरुच्यत इति एवं श्रुश्रुमधीराणां च
 नयेनस्तद्धिचक्षिरे व्याकृता व्याकृतोपासनफलं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः १३ यत एवमतः समुच्चयः संभूत्यसं
 भूत्युपासनयोर्युक्त एवैकपुरुषार्थत्वञ्चैवेत्याह संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयर्हः सह विनाशेन विनाशो
 अन्यदेवाहुः संभवादप्यदाहुरसंभवात् इति श्रुश्रुमधीराणां येनस्तद्धिचक्षिरे संभूतिं
 च विनाशं च यस्तद्वेदोभयर्हः सह विनाशेन मृत्युतीर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते श्रीमंगलः॥
 मीयस्य कार्यस्य सतेन धर्मिणा अभेदेनोचते विनाशेनेति तेन तदुपासनेनाश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च
 मृत्युं तीर्त्वा हिरण्यगर्भोपासनेन सुणिमादि प्राप्तिः फलं तेनानैश्वर्यादिमृत्युमतीत्यसंभूत्या व्याकृतोपासने
 नामृतं प्रकृतिलयलक्षणं अश्नुते संभूतिं च विनाशं चेत्पत्रावर्णीलोपेन निर्देशो दृश्यः प्रकृतिलयफलं श्रुत्यनु
 रोधात् मानुषदैववित्तसाध्यफलं शास्त्रलक्षणं प्रकृतिलयांतमेतावतीः संसारगतिरतः परं पूर्वेक्तिमात्रे वा
 भूद्विज्ञानत इति सर्वात्मभाववत्सर्वैषणासंन्यासज्ञाननिष्ठाफलं एवं हि प्रकारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो वेदार्थो
 पासनेऽवप्रकृत्युपासनेऽपि परमेश्वर एव दास्यति ततो जडत्वात् प्रकृतेः फलदात्त्वानुपपत्तेरुपास्यत्वानुप
 पत्तिरित्यपि कुचोद्यमेव विस्तरेणोक्तमर्थजातं संक्षिप्योपसंहरति मानुषदैववित्तसाध्यमित्यादिना शरीर
 पाटवं गोभूरिणादिसाधनसंपत्तिश्च मानुषं वित्तं देववित्तं देवताज्ञानम् श्रीमंगलः त्रयं जगत्तिसं

उत्तरग्रंथस्य संबन्धाभिधिस्यार्थविशेषमनुवदति तत्र निषेकादीत्यादिना तद्विहितं प्रत्युक्तं मंत्रेण विद्यां चेत्यादिना आयेक्षिका मृत
 तत्र प्रवृत्तिलक्षणास्पवेदार्थस्य विधिप्रतिषेधलक्षणास्पकृत्स्नस्य प्रकाराने प्रवर्णितं ब्राह्मणमुपयुक्तं निवृत्तिलक्षणास्पवे
 दार्थस्य प्रकारानेऽतर्कध्वं हृद्द्वारणकमुपयुक्तं तत्र निषेकादिस्मृतानां तं कर्म कुर्वन्निजीवेष्यो विद्यया सदाऽपर
 ब्रह्मविषयया तदुक्तं विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोर्भूः सह आविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुत इति उक्तं तत्र के
 न मार्गेण मृतत्वं मश्नुत इत्युच्यते तच्च तस्य मसौ स आदिसोय एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोक्षस्य
 रुष एतद्भयं सत्यं ब्रह्मोपासीनो यथोक्तकर्म कृत्स्नयः सौ तत्काले प्राप्ते सत्यात्मानमात्मनः प्राप्तिद्वारं याचते हि।
 एषमयेन पात्रेण हिरण्यमयमिव ज्योतिर्मयमित्येनेन पात्रेणैवापि धानभूतेन सत्यस्यैवादित्यमंडलस्थस्य वरुणो
 हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखम् तत्तं पूषन्तपावृणसत्यधर्माय दृष्टये पूषन्ने कर्षेयमसू
 र्यप्राजापत्यव्यूह रश्मीन् समूहते ज्योते रूपां कल्याणतमं तत्ते पश्यामियोसा वादित्ये पुरुषः सोहमस्मि
 पिहितमोहं संधर्मे पश्यममसोहं सत्यधर्मा तस्मै मक्षमथ वायथा भूतस्य धर्मस्यानुष्ठयेत वसत्यात्मन उपलब्ध
 ये देवपूषन् जगतः पोषणात्सूषारविस्तथैक एव कृषति गच्छतीत्येक र्षिः हे एक र्षे तथा सर्वस्य संयमनाय मोहे
 यमतथा रश्मीनां प्राणानां रसानां च स्वीकरणात्सूर्यः हे सूर्य प्रजायते रपत्यं प्राजापत्यः हे प्राजापत्यव्यूह
 विगमय रश्मीन् स्वान् समूहे की कुरु उपसंहार ते ज्योपतापकं ज्योतिर्वर्तते तव रूपं कल्याणतमं अत्यंतं
 शोभनं तत्ते तवात्मनः प्रसादात्पश्यामि किं चाहं त्वां तनुभृत्या वद्याचेय आसौ आदित्यमंडलस्थो
 व्याहृत्य वयवः पुरुषः पुरुषाकारत्वात्पूणं वा नेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति पुरुषः पु
 रिशायना ह्यसोहमस्मि भवामि ॥
 त्वं फलमित्युक्तमस्माभिरित्योजना व्याहृत्य वयव इति तस्य भूरिति शिषः भुव इति बाहू सुवरिति
 प्रतिष्ठापादो विसर्गः ॥

खं

मंत्रान्यदशो व्याख्याय संक्षेपतो विचारमारभते अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा दिना अमृतत्वं चेति अमृतत्वं च मुं कस्मान्न
अथेदानीं ममरीष्यतो वायुः प्राणो अध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाऽधिदैवतात्मानं सर्वात्मकमनिलममृतं सूत्रात्मानं
प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः लिंगं चेदं ज्ञानकर्मसंस्कृतमुक्तामलिति इष्टं मार्गया च न सामर्थ्यात् अथेदं शरी
मग्नौ हुतं भस्मांतं भूयात् ओं मिति यथोपासनं ओं प्रतीकात्मकत्वात् सत्त्वात्मकं अग्न्याख्यं ब्रह्माभेदे नोच्यते हे
कृतो संकल्यात्मकस्मरयन्ममस्मर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितः अतः स्मर एतावंत काले भावितं कृतमग्ने
स्मरयन्मया बाल्यप्रभृत्य नृष्टं कर्म तच्च स्मर कृतो स्मर कृतः स्मरेति पुनर्वचनमादरात् ११ पुन
रत्येनमंत्रेण मार्गया चते हे अग्ने नय गमय सु पथा शोभनेन मार्गेण सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गं निरूप्य

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मांतं शरीरम् ओं कृतो स्मर क्लीबे स्मर कृतः स्मर ११ अग्ने नय
सुपथाराये अस्मान्निश्चानि देवव्युना नि विद्वान्युयो ध्यस्म जुहुराण मे नो भूयिषां ते नमऽउक्तिं
विधेम १२ इतीशोपनिषत्सु मासः २२

यनिर्विणो हं दक्षिणेन मार्गेण गतागतलक्षणेन अतोऽयं चेत्वा पुनः पुनर्गमनाऽगमनवर्जितेन शोभनेन पथान
राये धनाय कर्मफलोपभोगायेत्यर्थः अस्मान्यथोक्तं धर्मफलविशिष्टान् विश्वा नि सर्वाणि देवव्युना
निकर्माणि प्रज्ञानं च विद्वान् ज्ञानं किंच ययो धिचियोज यविनाशयाऽस्मदस्मतो जुहुराणं कुटिलं च न आत्मक
मेनः पापं ततोऽयं विद्वोऽश्वे संतः इष्टं प्राप्स्याम इत्यभिप्रायः किंतु वैमिदानीं तेन शान्कुमः परिचर्यां कर्तुं भूयिषां बहु
तरां ते तु भ्येनमनुक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारेण परिचरे मेत्यर्थः अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्रु
ते विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभृत्या मृतमश्रुत इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्त्यतस्तन्निष्करणार्थं संक्षेपतो विवरणं
करिष्यामस्ततस्तौ च किं निमित्तः मंत्राय इत्युच्यते विद्याशब्देन मुख्या परमात्मविद्यैव कस्मान्न गृह्य ॥ स्वतः संबंधः १२

सा १

य ४

शास्त्रीययोर्ज्ञानकर्मणोर्विरोधाविरोधोशास्त्रीयावेवशास्त्रो न तर्कमात्रेणेति परेणे के सिद्धांती शास्त्रसिद्ध एव विरो
ध इत्याह न दूरमेतेति चिष्टूची नानागती विद्याविद्येदूरं विपरीते अतिशयेन विरुद्ध इत्यर्थः काव के विरोधश्च व
णात्तू न विद्याविद्ययोर्विरोधोस्त्वहत्वविरोधश्च वणादविरोधो भविष्यतीति न वाच्यं विरोधाविरोधयोः
सिद्धत्वेन विकल्पासंभवाद्दुरितानुदित होमयोर्हि पुरुषतंत्रत्वात्सुयुक्तो विकल्प इत्युक्तं तर्ह्यविरोधरावास्तु।

न नूजायारैपेमात्मविद्यायाः कर्मणश्च विरोधात्समुच्चयाः नुपपत्तिरिति सत्यं विरोधस्तु नाऽवगम्यते
विरोधा विरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात् यथाऽविद्यानुष्ठानं अविद्योपासनं च शास्त्रप्रमाणकं तथा तद्विरो
धाऽविरोधावपि यथा च न हिंसात्सर्वाभूतानीति शास्त्रादवगतं पुनः शास्त्रेणैव बाध्यते अध्वरे हिंसादि
ति एवं विद्याविद्यापौरपि स्यात् विद्याकर्मणश्च न दूरमेते विपरीते विष्टूची अविद्याया च विद्येति ज्ञातेति श्रुतेः
तर्हि विद्या चा विद्या चेति वचनादविरोध इति चेन्न हेतुस्वरूपफलविरोधाद्विद्याविद्याविरोधाविरोध
योर्विकल्पासंभवात्समुच्चयविधानादविरोधरावेति चेन्न सह संभवानुपपत्तेः क्रमेणैकाश्रये स्यातां वि
द्याविद्ये इति चेत् ॥ ७ ७

चे ३
यो

समुच्चयविधिवत्तादिति चेन्न मुख्यब्रह्मविद्याविद्ययोः श्रुतिविद्याविद्ययोरिव संभवानुपपत्तेः समु
च्चयविधिरसिद्धः सिद्धे समुच्चयविधौ तद्वत्तादविरोधावगमः अविरोधावगमाच्च समुच्चयसिद्धिरि
त्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ॥ ७ ७

दुषोपि व्याख्यानभिक्षादनादिदर्शनादिताशेक्याह अविधौ संभवादिति चोदनाप्रयुक्तानुष्ठानेन हि कर्मज्ञानेर्बली ॥३॥

विद्या २ सदसंभवानुपपत्तावपि क्रमेणैकाश्रयैविद्ये स्थातामिति चेद्यदि पूर्वमविद्यापथश्चाद्वेति क्रमस्तर्हि इष्यत एव यदि पश्चात्तर्ह्यसंभव इत्याह न विद्योत्पत्ताविति पूर्वसिद्ध्या अविद्यायाः प्रध्वस्तत्वात् अन्यस्याश्रयोत्पत्तौ कारणं संभवान्मूलाभावेन भ्रमसंज्ञाग्रहणानामपि विदुषोऽनुपपत्तिरित्यर्थः विद्योत्पत्तौ मा भूदविद्याकामकर्मभविष्यति विनमदतवसमुच्चिर्वीषितं बुद्ध्यात्मैकत्वसाक्षादनुभवतो न चोदना संभवतिका माऽभावात्कामिनो हि सर्वचोदनाः अकामिनः क्रियाकाङ्क्षित् दृश्यते नेह कस्यचित्स्थेद्यदिकुरुते किंचित्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणात् विदुश्चरीरस्थितिहेत्वविद्यालेशाश्रयकर्मसौत्रो निमित्तं तु विदुषो भिक्षादनादिन कर्मचोदनाऽभावात् किंतु यावत्प्राणशरीरसंयोगाभावे तत्कर्मसंभवासंत्तत्र विद्वान्स्वगते मन्यते कर्मो ध्यासोपादानाऽविद्यासंभवात् नैव किंचित्करोमीति प्रयाचेति भावः यदुक्तममृतशब्देन मुख्यमेवामृतत्वं किं न गच्छने विद्याशब्देन परमां पृथक् न विद्योत्पत्तौ अविद्यायाऽसत्त्वात्तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः न ह्यग्निरुष्मः प्रकाशाश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये तदुत्पन्नं तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽस्ति रप्रकाशो वेत्यविद्योत्पत्तिर्नापि संशयोऽज्ञानं वायस्मिन्सुवीणाभूतान्यात्मेवाभूद्विज्ञानतः तत्र कर्मोदः कः शोक एकत्वमनुपपत्त इति शोकमोहाद्यसंभवश्रुतेः अविद्या संभवात्तदुपादनस्य कर्मणोपपत्तिमवौचामः अमृतमश्रुत इत्यापेक्षिकममृतं विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे हिरण्ययेनेत्यादिना द्वारमार्गादियाचनमनुपपन्नं स्यात्तस्मादुपासनया समुच्चयः न परमात्मविज्ञानेनेति यथा व्याख्यात एवमंत्राणामर्थ इत्युपरम्पत्ते १६ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जीविंद भगवत्पूज्यपादशिष्येण श्रीशंकराचार्येण कृतमीशावास्याभाष्यसंपूर्णम् ॥४॥

अविद्येति तत्राह अमृतमिति मुख्यार्थग्रहणे हिरण्ययादिमंत्रेण द्वारमार्गायाचनमनुपपन्नं स्यात् न तस्य प्राण उक्ता मंसत्रद्रव्यसमश्रुत इत्यादिश्रुतेरतो मुख्यार्थेवाधातगोणार्थग्रहणं युक्तमित्यर्थः यस्मादर्थान्तरं न संगच्छते तस्मादित्युपसंहारः १६ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जीविंद भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतं वाजसनेयसंहितोपनिषदः भाष्यश्रीज्ञानं रगोरिकृतेरिषाणं संपूर्णम् ॥ ॥ ॐ ॥